

НАУКОВІ ЗАСАДИ РОЗРОБКИ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ МЕТОДИК РОЗСЛІДУВАННЯ

У літературі методика розслідування злочинів розглядається в двох значеннях: у теоретичному — як розділ науки криміналістики, в якому містяться наукові положення і рекомендації, спрямовані на розробку ефективних методів розкриття різних категорій злочинів, і в практичному — як технологія діяльності слідчого, що спрямована на оптимальний вибір характеру, обсягу й послідовності слідчих дій і тактичних операцій відповідно до завдань розслідування.

Важливим моментом у методиці розслідування є визначення її вихідних положень. Справа в тому, що система методів і засобів розслідування, їх ефективність багато в чому визначаються принципами, що є основою розробки окремих криміналістичних методик. Питанню принципів методики розслідування в криміналістичній літературі приділялося чимало уваги [1, 340–342; 2, 270–287; 3, 587; 4, 13]. Однак за своїм змістом багато з них мають дуже загальний характер (суворе дотримання законності, плановість розслідування, ефективне використання оперативно-розшукових і природознавчих методів тощо) і належать до вихідних положень слідчої діяльності або навіть до засад кримінального судочинства.

Проте спостерігалися й достатньо вдалі спроби визначення методичних принципів, які б відображували методичну специфіку слідчої діяльності. Так, О. Н. Колесніченко виділив чотири такі принципи: 1) правильна кримінально-правова оцінка розслідуваної події; 2) обумовленість методики особливостями конкретної кримінальної справи і слідчої ситуації; 3) координація дій слідчого, органів дізнання і громадськості; 4) використання в розслідуванні наукових знань [5, 27]. М. О. Селіванов називає десять принципів методики: 1) плановість розслідування; 2) обумовленість методики предметом доказування; 3) необхідність врахування типової криміналістичної характеристики злочинів; 4) врахування при побудові методики розслідування у конкретній справі слідчої ситуації; 5) оптимальний набір слідчих дій, що забезпечують повноту, точність і економічність розслідування; 6) розподіл слідчих дій на первинні і наступні; 7) оптимальна послідовність намічених і проведених слідчих дій; 8) передбачення поряд з окремими слідчими діями комплексів слідчих дій, підлеглих тим чи іншим окремим завданням; 9) установлення черговості таких комплексів слідчих дій; 10) рухливість, динамічність методики [6, 121–128].

Неважко помітити, що вказані автори мають на увазі не принципи методики розслідування або наукової її розробки, а принципи побудови методик розслідування у конкретній кримінальній справі, які адресовані слідчому.

Для того щоб визначити власне бачення принципів методики розслідування і їхнього значення для формування окремих методик, треба висловити ряд попередніх суджень.

Виходячи із загально-філософського розуміння принципу, в теоретичному аспекті під останнім слід мати на увазі основне вихідне положення, підґрунтя системи, будь-якої теорії, вчення, що має вирішальне значення в успішному розв'язанні різних проблем, у т.ч. гносеологічних. У практичному аспекті — це керівна ідея, основне правило діяльності [7; 8].

Як відзначає А. В. Дулов, «принципи припускають систематизацію й узагальнення попередніх наукових знань, конкретизують, формують пізнання, є вихідними положеннями до здійснення досліджень, організують їх, концентрують у собі сукупність методологічних і теоретичних основ, які необхідні для проведення майбутніх досліджень» [9, 33].

Як принципи розглядаються не всякі теоретичні положення і практичні рекомендації. «Принципи не є формальним проголошенням визначених вимог, а спрямовані на оптимізацію діяльності цієї галузі. Саме в цьому й полягає їх активуюча й організуюча роль» [10, 220], — відзначають В. О. Коновалова і В. Ю. Шепітько.

Потрібно погодитися з авторами, які поділяють криміналістичні принципи на принципи науки — стосовно розробки положень методики розслідування як розділу криміналістики і на принципи практичної діяльності — стосовно побудови, обрання методики розслідування конкретного злочину [11, 48; 12, 63].

Однак у літературі немає чіткого розуміння і розмежування принципів створення, розробки окремих методик розслідування і принципів побудови методики розслідування конкретного злочину.

Говорячи про науково-теоретичні вихідні положення методики розслідування, потрібно виходити з логічних, гносеологічних принципів і принципів криміналістики як науки в цілому. До них, зокрема, належать принципи відповідності наукових рекомендацій вимогам закону, інтересам і запитам практики, використання новітніх досягнень науки і техніки та емпіричних досліджень, об'єктивності, наукової обґрунтованості, цілісності, самостійності і т. д.

Можна погодитися в цілому з пропозицією І. О. Возгріна про розподіл принципів методики на три групи: 1) загальні принципи, що визначають зміст, структуру і значення цього розділу криміналістики в цілому; 2) окремі принципи, що визначають основні засади побудови окремих методик; 3) спеціальні принципи, що визначають особливості структури і змісту методик окремих категорій, груп злочинів [13, 129–130]. До загальних він відносить принципи дотримання законності, єдності теорії і практики, самостійності і цілісності методики. До окремих принципів — науковість методик, конкретність, планову основу, етапність, ситуаційність, багатоваріантність, взаємодію слідчих і оперативних органів, використання допомоги громадськості, попереджувальну діяльність, конструктивну єдність типових методик розслідування.

Віднесення деяких з названих положень до окремих принципів методик розслідування виглядає достатньо дискусійно. Уявляється, що принципи науковості і конкретності швидше належать до загальних принципів методики, взаємодія слідчих і оперативних органів, як і використання допомоги громадсь-

кості, — до принципів практичної діяльності, а попереджувальна діяльність — до завдань і функцій розслідування.

Які ж принципи, на наш погляд, потрібно віднести до специфічних засад методики розслідування окремих категорій злочинів?

Як відомо, кожна наука, її самостійні розділи, до яких належить і методика розслідування, є абстрактними системами, що створюються людиною і несуть у собі всі параметри складних цілеспрямованих систем, яким властивий саморозвиток. Методика розслідування злочинів повинна формуватися і розвиватися таким чином, щоб забезпечити оптимальні шляхи досягнення мети даного розділу криміналістики — створення науково обґрунтованих рекомендацій щодо застосування ефективних методів і засобів розкриття і розслідування різних видів і груп злочинів. Запропоновані в науці принципи повинні відповідно впливати на функціонування системи теоретичних положень. Таким чином, дієвість принципів, їх значимість виявляється через їхні функції, що закладають основу злагодженої взаємодії всіх елементів системи, її стійкості і цілеспрямованості. Як підкреслює В. О. Коновалова, функції принципів підпорядковують розвиток теорії «певним вимогам: акумулюють досягнення теорії і практики; є джерелом розробки нових тактичних прийомів; обумовлюють взаємозв'язок тактичних прийомів з методикою розслідування окремих видів злочинів» [14, 45]. Це положення в однаковій мірі стосується як криміналістичної тактики, так і методики розслідування, з тим лише уточненням стосовно останнього, що функції методики повинні бути джерелом розробки нових ефективних методичних рекомендацій.

Підсумовуючи сказане, вважаємо, що до принципів наукової розробки методики розслідування окремих категорій злочинів можна віднести такі вихідні положення:

1. Розгляд об'єктів методики розслідування — злочину і розслідування — з позицій системно-діяльнісного і функціонального підходу. Даний принцип дозволяє досліджувати дані об'єкти як комплекси цілеспрямованих дій суб'єктів, з одного боку, — злочинної, а з іншого — слідчо-криміналістичної діяльності, двох протидіючих систем, які функціонують з різними протилежними завданнями.

2. Використання даних і новітніх досягнень інших наук, як гуманітарних, так і природничо-технічних, для дослідження злочинів, умов їхнього вчинення, особливостей механізму слідоутворення і розробки адекватних рекомендацій з їхнього розслідування.

3. Розроблення методичних рекомендацій на основі криміналістичного аналізу злочинів і створення їх типової інформаційно-пізнавальної моделі — криміналістичної характеристики щодо досліджуваної категорії злочинів.

4. Використання досвіду слідчої практики шляхом його узагальнення, аналізу і наступної екстраполяції в теорію розкриття злочинів.

5. Розробка методичних рекомендацій на основі криміналістичної класифікації злочинів, що дозволяє виявити і дослідити особливості відповідної класифікаційної групи і створити методику певного рівня: міжвидову, видову, групову або так звані наскрізні чи позавидові методики.

6. Розроблення окремих методик розслідування на основі визначення і характеристики обставин даного виду злочину, що підлягають установленню.

7. Розроблення напрямків і завдань розслідування з урахуванням специфіки етапів розслідування.

8. Розроблення методичних рекомендацій на основі інформаційно-ситуаційної оцінки стану розслідування, виділення типових слідчих ситуацій, що виникають на різних етапах розслідування.

9. Виділення відповідних типових завдань тактичного й організаційно-методичного характеру і визначення оптимальної програми їх вирішення з урахуванням особливостей конкретної категорії злочинів і етапів їх розслідування.

10. Виділення специфічних тактичних і технічних прийомів при проведенні окремих слідчих дій і тактичних операцій.

Названі принципи належать до наукової діяльності, що направлена на розроблення окремих методик розслідування різного рівня (міжвидових, видових і групових).

Вважаємо доцільним виділення також і принципів практичної діяльності слідчого з розслідування конкретного злочину. Можна погодитися з О. Н. Колесніченко, який визначав їх як «найбільш важливі основні положення, що сприяють обранню слідчим раціональної (оптимальної) методики розслідування конкретного злочину» [12, 64]. Потрібно лише уточнити, що з урахуванням евристичного та індивідуально-визначеного характеру кожного випадку розслідування можна говорити не тільки про вибір відповідної методики з ряду розроблених і запропонованих методик, але й про необхідність пошуку найбільш вдалих шляхів розслідування, вдосконалення у практичній діяльності існуючих методик, доповнення, а можливо, й перегляд деяких їх положень, тобто про побудову методики розслідування у конкретній справі на базі теоретичних положень і принципів криміналістичної методики як розділу криміналістики. Про самостійну побудову слідчим методики, як творчого підходу в практичній діяльності, варто говорити і в тих випадках, коли наукою ще не розроблена методика розслідування з тієї чи іншої категорії злочинів.

«При плануванні своєї роботи, — як відзначає В. П. Антипов, — слідчий, виходячи з рекомендацій окремої методики розслідування подібних злочинів і практики у справах цієї категорії, з урахуванням особливостей злочину і ситуації, що утворилася на момент складання плану, фактично розробляє індивідуальну методику розслідування конкретного злочину» [15, 80].

На наш погляд, принципи вибору і побудови методики розслідування конкретного злочину у практичній діяльності слідчого можуть бути сформульовані таким чином:

1. Вибір напрямку розслідування і досягнення його кінцевої мети, виходячи з кримінально-правової оцінки події і предмета доказування. Предмет доказування за умови правильної кваліфікації злочину визначає для слідчого кінцеві рубежі його діяльності з розслідування конкретної кримінальної справи, повноту і межі процесуального дослідження. Звичайно, на початковому етапі розслідування, тим більш на момент порушення кримінальної справи, дати

точну кваліфікацію злочинної події досить важко. Вона може змінюватися і уточнюватися під час усього розслідування, що залежить в основному від повноти і достовірності доказової інформації. Відповідно змінюється і уточнюється коло обставин, що підлягають встановленню. Однак не враховувати предмет доказування з самого початку розслідування не можна, бо така діяльність слідчого буде деструктивна щодо її системи, аналогічна безцільному безпредметному блуканню в лабіринтах пізнання.

2. Визначення належності події, яка розслідується, до відомого типу, роду, виду, групи злочинів на основі наукової криміналістичної класифікації, що дозволяє правильно вибрати відповідну рекомендовану криміналістикою методику, або констатувати її відсутність, а також визначити особливості злочину, який розслідується.

3. Використання в розслідуванні даних відповідної криміналістичної характеристики категорії злочинів, до якої належить і даний злочин, що дозволяє з'ясувати типову модель даної категорії злочинів, висунути типові слідчі версії щодо події в цілому, окремих її обставин, причетних до неї осіб, визначити характер і місцезнаходження інших слідів.

4. Ситуативний підхід до постановки тактичних завдань і засобів їх вирішення, який передбачає використання типових слідчих ситуацій за даною методикою, типових завдань і типових програм їх вирішення. Слідчий, що спирається на теоретичні положення криміналістичної методики, досвід слідчої практики в розслідуванні з конкретної справи, самостійно оцінює ситуацію, яка склалася, в її інформаційно-пізнавальному аспекті, з урахуванням часу від моменту вчинення злочину і констатує конкретну програму розслідування. При наявності типових програм розслідування необхідно пам'ятати про їх коректування згідно з конкретною ситуацією.

5. Етапність методики розслідування, яка передбачає виділення двох основних етапів і вирішення на кожному з них властивих йому завдань: початковий етап передбачає встановлення основних обставин події і особистість підозрюваного, а наступний — встановлення всіх обставин злочину, всіх його учасників, тобто повне розкриття злочину.

6. Планомірність ходу розслідування. Даний принцип означає використання планування для здійснення всіх процесуальних, оперативно-розшукових і організаційних дій в певній послідовності. Крім того, потребує визначення послідовності також постановка і вирішення тактичних завдань.

7. Використання в діяльності з розкриття злочинів різних форм і методів взаємодії слідчого з органами дізнання, іншими правоохоронними особами, населенням. Вивчення практики показує, що тільки на основі тісної та постійної взаємодії слідчого з робітниками оперативних апаратів правоохоронних органів (перш за все органів МВС і СБУ) вдається розкривати тяжкі та добре організовані злочини, в тому числі корисливо-насильницькі. Така взаємодія повинна передбачатися з моменту порушення кримінальної справи, оцінки вихідної ситуації і продовжуватися до встановлення всіх обставин злочину, встановлення та затримки обвинувачуваного. Важливо також вміло взаємо-

діяти в необхідних випадках з посадовими особами та рядовими робітниками виробництв, установ, організацій, окремими громадянами. Нарешті, при побудові методики розслідування злочину необхідно передбачати тактику, форми та методи взаємодії з захисниками підозрюваного (обвинувачуваного).

8. Застосування сучасних наукових та технічних можливостей у розслідуванні кожного злочину. При виборі того чи іншого методу або прийому розслідування необхідно мати їх наукове та техніко-криміналістичне забезпечення. При цьому йде мова про використання не тільки сучасних криміналістичних рекомендацій, але й нових засобів та методів, розроблених і в інших галузях науки і техніки. Застосування таких методів та засобів має здійснюватися в різних формах (використання знань спеціалістів в ході проведення слідчих дій, проведення різних судових експертиз, спеціальної довідкової інформації). Тільки таке комплексне застосування спеціальних науково-технічних даних може забезпечити ефективний пошук та повноцінне дослідження доказової інформації.

Викладені принципи з урахуванням структури слідчої діяльності дозволяють подати методику розслідування окремих категорій злочинів у вигляді універсальних програм щодо його початкового і наступного етапів. Технологія такої діяльності може бути виражена у вигляді ланцюга змістовно і логічно з'єднаних розумових і практичних актів і операцій.

Література

1. Криминалистика / Под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. — М., 2000.
2. Возгрин И. А. Введение в криминалистику. — СПб., 2003.
3. Криминалистика / Под ред. Н. П. Яблокова. — М., 2002.
4. Паптелеев И. Ф. Методика расследования преступлений. — М., 1975.
5. Колесниченко А. П. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений. — Х., 1976.
6. Селиванов П. А. Советская криминалистика: система понятий. — М., 1982.
7. Айдибяп Р. Н. Система понятий и принципов гносеологии. — Ленинград, 1991.
8. Демиш В. Н. Принципы материалистической диалектики в научном познании. — М., 1979.
9. Криминалистика / Под ред. А. И. Дулова. — Мп., 1996.
10. Коновалова В. Е., Шепяцько В. Ю. Криминалістическа тактика: теорії і тенденції. — Х., 1997.
11. Кузьмичев В. С. Теория и практика следственной деятельности. — К., 1997.
12. Колесниченко А. Н. Принципы методики расследования // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1979. — Вып. 18.
13. Возгрин И. А. Криминалістическа методика расследования преступлений. — Мн., 1983.
14. Коновалова В. Е. Криминалістическа тактика: принципы и функции // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1981. — Вып. 22.
15. Аптипов В. П. Планирование расследования в проблемных ситуациях // Вопросы борьбы с преступностью. — М., 1981. — Вып. 36.